

A KONFLIKTUS FELOLDÓ INNOVÁCIÓ. A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN ÁTALAKULÓ GAZDÁLKODÁSI FORMÁK BIHARBAN A TSZ-EKTŐL A CSALÁDI GAZDASÁGOKIG¹

LOVAS KISS ANTAL

Az 1989-es rendszerváltozástól napjainkig nyomon követhetjük, hogyan alakult át Magyarország politikai, gazdasági, társadalmi szerkezete. Az ehhez hasonló egyik formációból a másikba történő „nagy átalakulás” mindenkor és mindenhol a világban hordoz egyedi sajátosságokat.² A magyarországi lokális társadalmakban a kollektív gazdálkodás háttérbeszorulását és az egyéni vállalkozások megerősödését hozta az 1989-es fordulat. A kilencvenes években végbement földmagánosítás és a termelőeszközök privatizációja okozta változások alapvetően formálták át a termelési viszonyokat és ebből következően a lokális társadalmakban élők létstratégiáit, érték- és normarendszerét.

A változás során a gazdálkodás irányát alapvetően befolyásolta a makrokörnyezet (politikai viszonyok, agrárpolitika), a mikrokörnyezet (a helyi infrastrukturális és természeti adottságok, közösségi viszonyok), az egyes gazdaságok jellemzői (méret, felszereltség, termelési irány, korszerűség), valamint a gazdálkodók személyes habitusa (a tanult képességek, egyéni adottságok)³

Írásomban, a makro- és mikrokörnyezeten, és a gazdálkodói mentalitás néhány jellemző jegyén keresztül igyekszem értelmezni a fenti folyamatokat. Hipotézisem szerint, a lokális társadalmakban, a rendszerváltást követő változások során az innováció, először a konfliktusok kiváltója volt, majd napjainkra, a megerősödött vállalkozó réteg kezében összeütközések feloldásának eszközévé vált. Bár az innováció eredendően az ipari kor terméke, mára nem csak technológiai vagy műszaki értelemben használatos, kibővült szellemi, mentális és tár-

---

¹ Ez a tanulmány az OTKA PD73403 és az OTKA 7820 számú kutatási program támogatásával készült.

² Polányi Károly 2004. [1944.]

³ Farkasné Dr. Fekete Mária 1999. 128–130.

sadalmi értelmezésekkel is.⁴ Az innováció multidimenzionális jelenség, ezért szükségképpen multidiszciplináris megközelítést igényel.⁵

Ez a tanulmány Hajdú-Bihar megye déli részének határ közeli településein (Kőrössziget, Csökmő, Újiráz, Komádi, Magyarhomorog, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál) végzett kutatásokra épül. Az eltérő méretű, térségi státuszú, de térben egymáshoz közeli, földrajzi adottságaikban és táji–történeti hagyományaikban hasonló településeken interjúmódszerrel és megfigyeléssel gyűjtött tapasztalataim, megítélésem szerint, az ország számos pontjára több tekintetben általánosíthatók.

A rendszerváltás során meginduló változások átfogó, az egész ország gazdaságát és társadalmát érintő folyamatokat indukáltak, ám vannak olyan jellemzők, amelyeket egy-egy adott térség lokális sajátosságai formáltak. A téma kibontása során első lépésként azokat a fő hatásokat és momentumokat szükséges bemutatni, amelyek utat szabtak a bihari térségben végbement folyamatoknak. Az általam vizsgált bihari régió (Kis-sárrét) az elmúlt kétszáz év jelentős változásait hordozza magában. A századforduló után a mocsárlecsapolásokkal felszámolódott vízjárta, mocsaras természeti környezet helyére szántóföldi mezőgazdálkodás épült ki. A gazdaságföldrajzi viszonyok megváltozása kedvezett az intenzív élelmiszertermelésnek, ezáltal elősegítette a terület népességének megnövekedését. A térségben élő lakosságnak ezzel nem csak a korábbi gazdasági viszonyok átalakulásával kellett szembenézniük, de a termelési irányváltással a korábbi életvezetési modell devalválódása is végbement. A terület eltartó képességének megnövekedésével új települések jöttek létre (Újiráz, Kőrössziget) és nagyszámú, eltérő etnikumú és felekezeti betelepülő jelent meg a térségben. A gazdasági fellendülésnek azonban csak az alapjai formálódtak ki, mert a trianoni határmegvonást követően a terület elvesztette hagyományos térségi kapcsolatrendszerét. Bihar Vármegye Magyarországon maradt része jelentős státuszvesztésen ment keresztül, amely együtt járt a térségi központ, Nagyvárad elvesztésével és a felvevőpiacok beszűkülésével. A szocialista érában Hajdú megye a hozzá csatolt bihari csonkot érdemben nem tudta saját rendszerébe integrálni. A 20. század második felére a kis-sárréti terület halmozottan hátrányos helyzetűvé, a „periféria perifériájává”⁶ vált. A történelmileg determinált helyzet a rendszerváltás után sem javult, az országosan zajló társadalmi, politikai változások, az átalakuló gazdasági viszonyok tovább rontották az egyébként is nehéz helyzetű térség esélyeit, az elesedő versenyhelyzetben végképp kiszorult a fejlődést kínáló lehetőségekből.

A bihari térség gazdasági életében meghatározó volt a mezőgazdaság, ezért az agrárágazatot és a vidéket ért kedvezőtlen hatások fokozottan sújtották. Az alacsony kiépítettségű infrastruktúra és gyenge üzleti potenciál következtében

---

⁴ Ugrin Emese – Varga Csaba 2007. 156.

⁵ Gáspár László 1998.

⁶ Béres Csaba – Süli-Zakar István 1990.

gazdasági ellehetetlenülés ment végbe. A rendszerváltás során felszámolódó üzemek és termelészövetkezetek helyét nem jöttek létre új munkáltatók. Csapdahelyzet alakult ki, mert az elmaradott országrész nem jelentett perspektívát a betelepülő cégek vagy magánszemélyek számára, ezért az itt élők fizetőképes kereslet hiányában nem tudták értékesíteni ingatlanjaikat, így nem tudtak elköltözni, de munkalehetőségek hiányában a megélhetésük sem volt biztosított. Az agrártermelők alkalmazkodási nehézségei miatt a térség regionális válságterületté vált. Ma lényegében néhány magasan gépesített mezőgazdasági vállalkozás működési terepe, miközben a területen létfenntartásért küzdő falvak és városok vegetálnak.

Ugyanakkor az elzártság, a perifériás helyzet és az a tény, hogy a térség természeti társadalmi, földrajzi és gazdasági környezete az elmúlt száz évben teljesen átforgalmódott, az itt élőket folyamatos alkalmazkodásra és a rendelkezésre álló lehetőségek maximális kihasználására sarkalták. A lokális identitás részévé vált a nehéz körülmények közötti helytállás deklarációja.

Rendszerváltás előtti gazdálkodás mai vetületei

A rendszerváltás előtt a mezőgazdasági termelés két fő pólusát a mezőgazdasági nagyüzemek és a háztáji gazdaságok jelentették. A két üzemi forma között kialakuló viszonyrendszerben egyrészt a tsz-ek nyújtottak szervezett keretet a háztáji termelés számára, vetőmaggal, tenyészállattal, takarmánnyal, szakirányítással és a felvásárló piac biztosításával segítették a háztáji gazdálkodást, másrészt a szocialista rendszer ideológiai alapon gátat is szabott a kisüzemek fejlődésének, szerepüket azokra a területekre korlátozta, ahol a nagyüzemek számára nem jelentettek jelentős konkurenciát. Az általam vizsgált bihari térségben a kedvezőtlen termőhelyi adottságok következtében, a mezőgazdasági nagyüzemek a 80-as években nem nyújtottak alapot a térség fejlesztésére. A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági nagyüzemek közül a veszteségesek fele ezen a területen gazdálkodott. A bihari régió 27 mezőgazdasági termelészövetkezetből 8 kedvezőtlen termőhelyi adottságú volt.⁷

A rendszerváltás utáni agrárpolitika megkérdőjelezte a nagyüzemi gazdálkodás létjogosultságát. Ez önmagában is jelentős értékvesztést eredményezett sokakban a lokális társadalmakban élők közül, mert ellent mondott annak a szocialista érában meghonosodott jövőképnek, amelyben a modern mezőgazdaság megvalósítása csakis a nagyüzemi gazdálkodáson keresztül volt elképzelhető. A termelészövetkezetek megítélése a vidéki lakosság körében máig kettős. Tény, hogy erőszakos úton jöttek létre és sok közülük csak állami dotációval működött, ám a több adatközlő által napjainkban megfogalmazott idealizált képet az táplálja, hogy ezek a szervezeti formák a rurális társadalmakban biztosítani tud-

---

⁷ Béres Csaba – Süli-Zakar István 1990. 80–87.

ták (gyakran nem gazdasági, hanem szociális megfontolások alapján) a teljes foglalkoztatást, még a szakképzetlen munkaerő tekintetében is. Bármilyen hatással volt is ez a hatékonyságra, a dolgozók mindenképpen élvezték a munkahely biztonságát.⁸ A rurális térségben élők közül sokan értékként kezelték a közösségi gazdálkodás elért eredményeit. Sok kistelepülésen azért akarták a tagok egyben tartani a tsz-t, mert felismerték, hogy az adott lokális viszonyok között ez az egyetlen munkalehetőséget biztosító termelési forma.

A települések életében betöltött szerepüket és helyzetüket a rendszerváltás óta semmilyen szervezeti forma sem tudta átvenni, de még megközelíteni sem. Ma a gazdasági szereplők üzleti szempontjából döntenek és így nem érdekeltek a helyi társadalom működésének támogatásában, a társadalmi vagy hatalmi struktúrák pedig forráshiányosak. Az is vitathatatlan, hogy a kollektív gazdálkodás felszámolására nem versenyhelyzetben került sor. A termelőszövetkezeti struktúrát alapjaiban ásta alá a szövetkezeti vagyon visszaosztása, valamint a működési keretek szűkítése. A jogszabályi háttér megváltoztatásával a mezőgazdasági nagyüzemek földre és egyéb vagyonra irányuló tulajdonosi jogát korlátozva jelentősen rontották gazdálkodási lehetőségeiket.

A rendszerváltás utáni gazdálkodás iránya

A megváltozott gazdasági feltételek között a termelők nehezen találták a helyüket. Kudarcaik mögött nem pusztán a piaci versenyhelyzethez való alkalmazkodás nehézségei és sikertelenségei, hanem a kormányzat elhibázott döntései is álltak. Az állami szabályozás piactorzító, versenykorlátozó, és így hatékonyságromboló befolyása jelentősen csökkentette a mezőgazdasági vállalkozások működési esélyeit.⁹

Termelői csoportok

A rendszerváltás óta kialakuló termelői csoportosulások a közös gazdálkodásnak különböző formáit valósítják meg. Megváltozott tulajdoni és szerkezeti struktúrával néhány tsz utódszervezet működik. Termelői csoportok alakultak azonos termékek előállítására és értékesítésére. Ezek a formák azért jelentenek előnyt, mert az elszigetelt termelőkhöz képest a termelői csoportok tagjai koncentrált beszerzésekkel csökkenthetik a termelési költségeket, közösen léphetnek fel árujukkal a piacon és az együttes piaci megjelenés keretét biztosít a szervezett magántermelésnek. A közösen értékesített, nagy tömegű termék pozícióelőnyt jelent a piacon, így a termelői csoportokon keresztül a kistermelők jobb esélyekkel integrálhatók a versenyszférába. Ugyanakkor gyengéjük, hogy hiány-

---

⁸ Kornai János 2005. 926.

⁹ Farkasné Dr. Fekete Mária 1999. 128–130.

zik az a gazdasági erő, amelynek segítségével korábban a térszek akár meg is tudták hitelezni a termék előállítását. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hátrányos térségi helyzetű dél-bihari régióban alig alakultak még ilyen szerveződések. A vizsgált térségben két termelői csoportosulás, a csökmői Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft. és a Bihar Térsége Tejszövetkezet részletes bemutatása egy korábbi tanulmányom tárgya volt.¹⁰

Családi gazdaságok

A 21. századi családi gazdaságok struktúrája, munkaszervezési és irányítási jellemzői, illetve a családtagok szerepe és részvétele tekintetében is lényegesen különbözik a 18–19. századi családi gazdaságoktól. A rendszerváltozás után csak lassan, hosszas kísérletező folyamat eredményként alakult ki a mai formájában. Az új pozíció megteremtésében jelentős segítséget jelentett, hogy az 1989-es fordulat óta az individuális vállalkozási formák előnyöket élveznek a közösségi gazdálkodáshoz képes. Minden eddigi kormányzati erő jogszabályi és finanszírozási szinten beleszólt a piaci folyamatokba és valamilyen gazdasági méretet, termelési formát saját politikai céljainak megfelelően favorizált,¹¹ így a családi szervezeti forma többször kapott támogatást.¹²

A kezdeti próbálkozások nyomán rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy sem a háztájiban bevált gazdasági minták, sem pedig a hagyományos eszközökkel önellátásra szervezett formák nem működőképesek. A saját munka tradicionálisan kalkulálatlan volta ellenére is veszteségesek, vagy csak a korábbi – a szocializmus idején kialakított – életnívónál alacsonyabb létkereteket tudtak biztosítani. A modern vállalkozási forma más pillérekre épült, sajátosan új „családi nagyüzemi gazdálkodás” kialakulását követhetjük nyomon a kis-sárréti térség gabonatermesztésre szerveződő gazdasági miliójében. A térség természeti viszonyai kedvező feltételeket teremtenek a 100–300 ha-os magas szinten gépesített gabonatermesztő gazdaságok számára. A technológiai fejlődés pedig lehetővé teszi, hogy a vállalkozók individualizált megoldásokat válasszanak. Így a bihari térségben a 21. század elején legdinamikusabban fejlődő vállalkozási formációvá a családi gazdaságok válnak.

A rendszerváltozás után mezőgazdasági vállalkozásba kezdők jelentős része tönkrement, csak kevesek találták meg a szervezeti, intézményi megoldások piac számára legkívánatosabb azon együttesét, amely az adott időszakban a legversenyképesebb. A bihari régióban azok a gazdaságok maradtak fenn hosszú távon, amelyek tulajdonosai felismerték a piaci igényeket és akár a helyi termelési tradíciókkal is szakítani tudtak. (Ugyanakkor az egyes vállalkozásokat nem lehet

---

¹⁰ Lovas Kiss Antal 2011. 211–229.

¹¹ Polányi Károly A nagy átalakulás című könyvében elemezte azt a tényt, hogy a piac működésébe való állami beavatkozás már a 19. században is létező konfliktusforrás volt.

¹² Lovas Kiss Antal 2006.

pusztán pillanatnyi alkalmazkodóképességük alapján megítélni, mert a piaci viszonyok akár a lassabban reagálókat is kedvező piaci pozícióba hozhatják a kereslet váratlan fordulatai, új tartalommal tölthetnek meg használaton kívül került együttműködési formákat, szívességi kapcsolatokat is.)¹³

A családi forma megteremtése eleinte sok gazdaság esetében csak a kínálkozó formális és informális lehetőségek kihasználását jelentette. A kormányzat által nyújtott kedvezmények megszerzése épp úgy indokoltá tette, mint az a lehetőség, hogy a család bizalmi körén belül biztonságosabban voltak alkalmazhatók a szürke vagy feketegazdasági eszközök. Valójában a családtagok szerepe sok vállalkozás esetében elhanyagolható volt.

A rendszerváltozást követően a kapitalizálódási folyamat keretében a kooperációs kapcsolatok jellegének és intenzitásának mértéke megváltozott. A bizonytalan és változékony feltételek között beszűkültek a bizalomra épülő gazdasági kapcsolatok, a csereügyletek¹⁴ előtérbe kerül a bérmunka és felértékelődtek a családi és rokonsági kötelek.¹⁵ A földprivatizáció után elaprózódott földtulajdon újraegyesítésének szándéka szintén a család, az öröklésben érintettek bevonását indokolta. Vállalkozásaikban elsősorban a közvetlen öröklési struktúrába tartozó rokonokra (házastárs, gyerekek, szülők, testvérek) támaszkodnak. A családi gazdaságok üzemszervezetében a családtagok szerepe változó, az irányítástól a részfeladatokon át, a termelésben való alkalmi részvételig terjedhet. Gyakori, hogy a szoros gazdasági integráció a családi élet sikerének része.¹⁶

A konfliktusok kiváltója és feloldásának eszköze az innováció

Az 1989 es rendszerváltozást politikai döntések indították meg, de az átalakulás gazdasági színtereken is váltott ki társadalmi ellentéteket. Megítélésem szerint működőképes átalakulássá, csak a gazdasági színtéren, elsősorban az innováció segítségével megindult változások hatására, egy közel húsz éves kísérletező perióduson keresztül tudott válni. A gazdasági szereplők több tényező viszonyrendszerhez igyekeztek alkalmazkodni. A külső, felső elemként¹⁷ megjelenő főképpen jogszabályi úton realizálódó politikai döntések mellett, a rendszerváltással Magyarországon is utat találó világszintű egységesülési folyamatok, gazdasági globalizáció formájában is hatottak. Ezért a frissen kirajzolódó vállalkozói körre, immár hazai és helyi mellett hatást gyakorol a külföldi- nemzetközi, globális hálózatok megjelenése is. A globalizáció alapvető változásokat indukált, gyakran járt a korábbi időszakokhoz képest a folyamatok felgyorsulásával, a földrajzi helyek szerepének átalakulásával, az egyes gazdasági ágazatok

¹³ Grabher, Gernot – Stark, David 1996. 745–769.

¹⁴ Paládi-Kovács Attila 1977. 104.

¹⁵ Kuczsi Tibor – Makó Csaba 1996. 176–189.

¹⁶ Kuczsi Tibor 2000. 67–68.

¹⁷ Wolf, Eric R. 1966. 1–20.

jelentőségének helyi szintű átértékelődésével és gyakran új gazdasági szereplők megjelenésével. A vállalkozók és a lokális érdekeltségű elit igyekezett hozzáigazítani a helyi lehetőségeket az új igényekhez úgy, hogy a kívülről megfogalmazott elvárásokra minden település a saját működési mechanizmusait adaptálta, a helyiek számára leginkább megfelelő módon értelmezte át és szervezte újjá az erőforrásait. Így az egyes települések között mutatkozó eltérések nem véletlenszerű torzulások következményei, hanem a helyi viszonyokra adaptált és azok által determinált folyamatok okozatai, a globális stratégiák lokális megvalósításai. Ebben az értelemben a globalitás és lokalitás nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő folyamatok. Az elméletet kifejítő Roland Robertson szerint a globalizáció nem összemosza, hanem kihangsúlyozza az egyes földrajzi körzetek sajátos vonásait a helyi tudást, a helyi kultúrát, az egyedi gazdasági tevékenységek jellegzetességeit. Ezért a globalitás és lokalitás nem analitikus oppozíciók, hanem a lokalitás a globalizáció egyik aspektusa, az általa alkotott fogalommal, glocalizáció.¹⁸

Mivel az egyik legfontosabb változás, hogy a kollektív formák elsődlegessége megszűnt, a versenygazdaságra jellemző piaci kényszer a kisüzemi jellegű egyéni gazdaságok létrehozását involválta. Így a rurális térségben a fejlődés elsődleges mozgatórugójaként a Schumpeteri¹⁹ értelemben vett innováció valószínűsíthető, amelynek lényegi eleme, hogy a vállalkozók a termelési tényezők új szerkezeti struktúráinak hordozói. Voltaképpen az ugrásszerű változás következményeként jelent meg a korábbi egyensúlyviszonyok érdekkonfliktusokkal járó felbomlása. A szocializmus zsákutcájából kihátráló posztszocialista átalakulással kiépülő kapitalista gazdaság szélesebb távlatokban kétség kívül pozitív jelenségként fogalmazódik meg, ugyanakkor, a lokális társadalmakban élők mindennapjaiban már korántsem ilyen egyértelműen pozitív az átalakulás megítélése. A bihari térségben végzett kutatás interjúiból gyakran kiolvasható volt a helyi társadalmak tagjainak kiábrándultsága. Gyakran a lokális gazdasági, politikai elit is az értékek, normák devalválódásáról számolt be. Az emberek bizalmatlanná és befelé fordulóvá váltak. Az átalakulás, az azt megélők számára gyakran jelentős konfliktusokkal járt együtt.

Ebben a tekintetben a halmozottan hátrányos helyzetű bihari határmenti régió különösen alkalmas terepnek mutatkozott a rendszerváltás óta végbement változások nyomán követésére, mert itt a nehéz megélhetési körülmények, az elzártság hatásaként a változások nagyon gyakran konfliktusszituációkban nyilvánultak meg. A társadalmi konfliktusok szerepének értelmezése több kultúraértelmezés fontos eleme. Ellentétben a társadalom alapállapotát a harmóniában látó, a konfliktust, mint helyre igazítandó zavart szemlélő nézetekkel²⁰ a konfliktusel-

---

¹⁸ *Robertson, Roland 1992. 173–174.; 1995. 25–44.*

¹⁹ *Joseph Alois Schumpeter 1934.*

²⁰ Radcliffe Brown

méletek képviselői a társadalmi változás motorját látják a társadalmi konfrontációban.²¹

A konfliktusforrások formái a rendszerváltás után

A helyi társadalmakban kialakult problémahelyzeteket és értékzavart tükrözi, hogy Richard E. Walton és John M. Dutton munkapszichológiai kutatásai során feltárt konfliktusforrások mindegyike fellelhető volt rendszerváltás során átalakuló bihari térségben is.²² Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány példán keresztül vázolom fel a nézetkülönbségek jellegét és tárgyát.

Az erőforrásokért folytatott verseny a rendszerváltást követő húsz évben több alkalommal és eltérő értékkörök mentén került előtérbe. A privatizáció során nem csak az eszközök és az infrastruktúra, hanem gyakran az információ megszerzése körül is ellentétek alakultak ki a gyakran szerteágazó kapcsolati tőkével rendelkező, ám a földbirtoklástól rendeleti úton elzárt termelészövetkezetek és a javakat megszerző, de piaci szereplőként még bizonytalan vállalkozók és a privatizált vagyontárgyakban pusztán bevételi forrást látó magánszemélyek között. Az ezredfordulót követően viszont egyre inkább a földtulajdonlás vagy földbirtoklás körül kialakult versengés vált jellemző konfliktusforrássá a privatizáció során végbement átalakulásból nyertes kikerülő vállalkozók között.

A hasonló tevékenységre kiterjesztett kompetenciával gyakran együtt járó összehúzó hatások *hatásköri két- vagy többértelműséget* jeleztek, különösen a jelentős földterülettel rendelkező piacorientált vállalkozók esetében. A rendszerváltás után kialakuló lokális elit szerepkeresése kapcsán is gyakran konfliktusforrás volt a hatáskörök többértelműsége a polgármester, az egyház képviselője vagy éppen a jelentős anyagi bázissal rendelkező vállalkozók között.

Az ambivalens helyzetek ugyanakkor vizsgálható az egyének szintjén is *státuszproblémaként*, amikor a lokális hierarchia azonos szintjein betöltött pozíciók értéke, *egyéni megítélése* válik kérdésessé. A rendszerváltás időszakából gyakoriak azok az egyéni interjúk, amelyekben az alanyok (pl.: vállalkozók, vagy tsz vezetők) máshová kalibrálják saját helyzetüket és szerepüket a lokális társadalmon belül, mint a helyiek őket. De státuszproblémák nem csak az egyének körében, hanem akár települési szinteken is jellemezték a kilencvenes éveket. A térségi változások gyakran a korábban meghatározó, irányító szerepkört betöltő nagyobb települések státuszvesztésével, községek közötti hierarchia változásával jártak.

Általánosan jellemző problémaként vetődött fel a privatizációval kapcsolatos információk hiánya, amely növelte a *kommunikációs gátak kialakulását*. A rendszerváltás történéseit a rurális térségben élők jelentős része a szóbeszédre

---

²¹ Talán a legismertebb Karl Marx társadalmi osztályok összecsapását kifejtő modellje.

²² *Richard E. Walton – John M. Dutton 1969. 73–84.*

támaszkodva követte nyomon, amely pseudokonfliktusok forrásává tette a privatizációs folyamatot.

Gyakran adekvát csatornák hiányában nem volt elegendő információ így torzzá vált a folyamatokról, valamint mások érdekeiről és értékrendjéről feltételezett kép. (Pl.: kezdetben a tsz-tagok nem merték kivenni a részarány-tulajdoni földeket, a teljes tulajdoni hányadukat a szövetkezetben hagyták, mert a közvélekedés szerint elbocsátottak volna azt, aki kiveszi a földjét – vagy annak egy részét – és így „hütlenné lesz a szövetkezethez”. Valamint az idős generáció körében elterjedt, hogy akik visszaigénylik a földjüket, azok elvesztik a nyugdíjukat, és ez visszariasztotta őket.)

Azonban nem csak a pseudokonfliktusok, hanem valóságos, az egyének pozíciójából fakadó *keresztfüggőség* is konfliktusforrássá vált. Például a tulajdoni hányad kiszámítása kapcsán is elszabadultak az indulatok. Az üzletrész-felosztás kapcsán a nyugdíjas és az aktív termelőszövetkezeti tagok között alakult ki érdekellentét. Attól függően, hogy a tulajdoni hányad kiszámítása során milyen arányban vették figyelembe a szövetkezetben eltöltött időt, a bevitt vagyont és a fizetést, az aktív dolgozók vagy a nyugdíjasok érdeke érvényesült. A konfliktus forrásává az vált, hogy az aktív dolgozók a szövetkezet egyben tartásában voltak érdekeltek, míg a nyugdíjasok közül sokakat a gyors készpénzhez jutás motiválta.

A rurális térségben élők érték és normarendszerének zavarában jelentős szerepet játszott az elmúlt két évtized magyar agrárpolitikája. A modernista társadalom legfontosabb alappillérei a technikai fejlődés, a politika és a gazdaság, a piac. A rendszerváltást követően ezek közül a politika jelentősen felülreprezentáltan jelent meg. A mezőgazdaság és ezzel együtt a vidék átalakítása alapvetően a politika által vezérelt folyamatként zajlott le, amelyben a gazdasági racionalitás legfeljebb másodlagos szerepet játszott. Az egymást követő kormányok agrárpolitikája rövid távú, választásokra koncentráló célokat követett. Mindez jelentősebben befolyásolta a gazdasági stratégiákat, mint a talaj- és éghajlati adottságok, vagy a gazdálkodási tradíciók.

Szelényi Iván megszakított polgárosodás elméletében hangsúlyozza, hogy a szocialista érában csak a vállalkozások tárgyi miliójét tudta fölszámolni a politikai hatalom. A szocializált ismeretek, a vállalkozói habitus, a kalkuláció ismerete, a piaci jártasság, amelyek a birtokos parasztság körében korábban is hagyományosan generációról generációra maradtak fenn, a szocializmus körülményei között is átadódtak.²³ Kornai János már nem csak a birtokos parasztok leszármazottairól ír. Szerinte az emberek számottevő része jóformán ösztönösen hajlik arra, hogy önállóan gazdálkodjék, él benne vállalkozó szellem. Ezért a poszt szocialista átalakulás során a „spontán vállalkozási ösztön” viharos sebes-

---

²³ Szelényi Iván 1988. 192.

séggel lépett túl a szocializmusban kialakított gazdasági szabályrendszereken.²⁴ Kétség kívül a Kovách Imre gazdálkodói magatartásokat és üzemformákat vizsgáló típusalkotásában „a piacorientált és a piacra szerveződő vállalkozói magatartás” ezt az irányt képviseli.²⁵ Azonban Bíró A. Zoltán, Gagyi József és Oláh Sándor 1994-es tanulmányukban arra hívják fel a figyelmet, hogy voltak, akik nem változtatással, hanem kivárással, a termelés visszafogásával igyekeztek alkalmazkodni. Az óvatos, kockázatkerülő gazdasági magatartás következtében kiesett jövedelmet a fogyasztás csökkentésével, takarékos életvitellel ellensúlyozták, és fokozatosan felélték a tartalékaikat.²⁶ Bíróék ez a formát sokkal inkább tekintik hagyományos paraszti stratégiának, mint a kockázatát. Így – véleményük szerint – voltaképpen a tradicionális stratégiákat bevetők kerültek jelentős hátrányba az új, kapitalizálódó gazdasági rendszer működési folyamatait átlátó, illetve kockázatvállaló társadalmi csoportokkal szemben. Mindebből látható, hogy a vállalkozók hagyományokon nyugvó vagy újító mentalitásának hangsúlyozása alapvetően eltérő értelmezését adhatja a vidéki társadalmak rendszerváltás után kialakult értékválságának, mindez azonban nem csak az elemzés szintjén, hanem a politikai gyakorlatban is megjelent. Az első szabad választások koalíciós kormányának parasztpártja láthatóan abból indult ki, hogy a szocializmusban nem sérült meg az a kulturális normarend, amely a birtokos parasztság második világháború előtti morális alapját jelentette. Úgy ítélték meg, hogy a második világháború előtti gazdálkodási rendszert, az individuális kisparaszti életformát vissza lehet állítani. Az ezredfordulóra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a falvakban élő gazdálkodók nem térhetnek vissza arra a korábbi lét és technológiai síkra, ahonnan az ötvenes években irányt változtattak, mert ekkorra már azok az emberek is kiüregedtek a termelésből, akik még fiatalon közvetlen tapasztalatot szereztek a szocialista éra előtti egyéni gazdálkodásról.

Mivel a szocializmus idején a magángazdálkodói tevékenység szocializációjának csak szűkös keretei adódtak, kevés volt az olyan család, amelyben a szülők második világháború előtti világból átmentett gazdasági vagy üzleti ismereteit a gyakorlatban vitte tovább a következő generáció. Ezért a vállalkozásba kezdők, még ha hagyományos gazdaságszervezési modellt követtek is, voltaképpen nem helyreállításra, hanem új, az adott kor elvárásainak megfelelő tudás megszerzésére törekedtek.²⁷ A felkínált modell, azért is vált problémaforrássá, mert a kiscgazdák által megfogalmazott vidékkép még a múlt tekintetében sem volt igaz, egy soha sem létezett, jelenből megfogalmazott, idillikus és romantikus paraszti kultúrát konstruált. Figyelmen kívül hagyta a rendszerváltás idején jellemző lokális társadalmi valóságot. A döntéshozók a birtokpolitika kialakítása során ignorálták, hogy a 20. század végén már nem beszélhetünk parasztságról,

---

²⁴ Kornai János 2005. 919–920.

²⁵ Kovách Imre 1988. 91–93.

²⁶ Bíró A. Zoltán – Gagyi József – Oláh Sándor 1994. 29–33.

²⁷ Kornai János 2005. 919.

és magának a paraszti létformának sem voltak reális perspektívái.²⁸ A rendszerváltást követő magyar agrárreform azt feltételezte, hogy az egykor volt tulajdonosok örökösei az adott kor lehetséges gazdálkodói. Továbbá figyelmen kívül maradt azt a tényt, hogy a volt tulajdonosok jelentős része városi polgárrá vált és a földhöz való visszatérést ezek jelentős része presztízsvesztésként élte volna meg. Nem értettek a gazdálkodáshoz, de nem is kívántak gazdálkodni.²⁹ Így a mezőgazdasági földterület számottevő része külső, nem gazdálkodó tulajdonosokhoz került, ezért a több mint 2 millió földhöz jutott új tulajdonos jelentős része bérbé adta az frissen szerzett tulajdonát az adott területen gazdálkodó helyi gazdáknak. A gyakran városi tulajdonosok, minél magasabb bérleti díjak kisajtlására törekednek a valóban mezőgazdasági termelésből élő vidéki gazdákból. Következésképpen a lokális társadalmakban keletkező konfliktusokat a rendszerváltás után kialakuló agrárkáoszt az agrárpolitikai döntések generálták és nem a helyi társadalmakban működő kis gazdaságok és nagybirtokok ellentétéből, vagy az elszegényedők és meggazdagodók érdekkülönbségeiből adódtak. Viszont a sorozatos kudarcok elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy felszítsák az indulatokat a rurális térségekben.

Az eltérő érdekekből fakadó konfliktusok a kistelepülések átlátható társadalmi mezőjében egyszerre jelentettek makroszintű, a társadalmi osztályok és generációk között létrejött nézeteltérést és mikroszintű az interperszonális kapcsolatokig ható konfliktushelyzeteket. Így a széteső helyi társadalom nem tudott közvetíteni az egyén és a makrotársadalom között sem. Arjun Appadurai a lokalitásra irányuló fenomenológiai vizsgálatait alapul véve, arra a megállapításra juthatunk, hogy az átértékelődő társadalmi szerkezet, az egymástól eltávolodó helyi lakosság és a vállalkozói réteg éppen a közös társadalmi hovatartozás érzését és ezzel a helyi szintű lokalitást rombolta.³⁰ Tehát a késő modern helyi társadalmakban a rendszerváltást követően eltérő irányok mentén átformálódó létstratégiák és jövedelmi viszonyok, gátolták a lokális közösségek egyben maradását.³¹

A megváltozott gazdasági viszonyok között sokszorosára növekedtek a jövedelemkülönbségek és ezzel a társadalmi különbségek is. Nyilvánvalóan az egyenlőség elve már a nyolcvanas években sem volt működő valóság, már akkor jelen volt a vagyonosodás folyamata, de ekkor még igyekeztek betagozódni a többség létviszonyai közé a tehetős kevesek. Így gazdagságuk ellenére is voltaképpen alávetették magukat a többség értékrendjének. A rendszerváltást követően a kooperációs kapcsolatok jellegének és intenzitásának mértéke megváltozott, a helyi társadalmak az individualizálódás irányába mozdultak el. A belső norma és értékrendet az is aláásta, hogy a rendszerváltás során nem mindig azok az emberek jutottak vagyonhoz, akik a helyiek értékrendje szerint a legpozitívabb

---

²⁸ Silverman, Sydel 1983. 89–105.

²⁹ Kényszerparasztok (Borsos – Csité – Hella – Kovács – Letenyei 1999: 43)

³⁰ Appadurai, Arjun 1996. 178–199.

³¹ Giddens, Anthony 1991.

emberi és gazdálkodói tulajdonságokat képviselték. A lokális társadalom tagjainak szembe kellett nézni azzal a helyzettel, hogy egyeseknek – esetleg a kevésbé érdemeseknek is –, „minden jobban sikerül”.

Az ellentétek tudatosítási módjának torz, részgazságok mentén megfogalmazott formája alakult ki több településen a helyi vállalkozók és a magukat kisemizettnek érző nincstelen munkanélküli lakosok között. Az elszegényedők megítélése szerint, a vállalkozók meggazdagodása az ő kárukra történt. Az elszegényedő és lecsúszó rétegek körében gyakran irigységgel vegyes ellenszenv alakult ki a gazdasági eredményeket és vagyongyarapodást felmutató vállalkozói réteggel szemben. Az interjúk tanulsága szerint a helyiek szemében a vállalkozók gyakran nagyképű, irigy emberekként tűnnek fel, akik nem értenek ahhoz, amit csinálnak, nem kooperatívak, maguknak valók és vagyonukat tisztességtelen úton szereztek. Ugyanakkor a vidéki társadalmakban kialakuló konfliktusokért nem lehet csak a rendszerváltás óta elhibázott kormányzati döntéseket okolni. A korábbi szocialista országok helyi társadalmi is küzdenek hasonló nehézségekkel. A szocializmusból kapitalizmusba átlépő szovjetunióban szintén a jövedelemkülönbségek mentén kiélezte ellentétek okán konfrontálódtak azok a generációk, amelyeknek semmilyen gyakorlati tapasztalata sem volt az önálló vállalkozáson alapuló gazdasági tevékenységről.³²

A vállalkozói réteg kezdetben nemigen tudott mit kezdeni a sajátos „bűnbak” szereppel, bennük is felmerült eleinte, hogy ha a rendszerváltó társadalmi közegekben az esélyek egyenlők, miért pont ők jutottak sikeres pozícióba, illetve miért nem gyarapodtak mások is. A legtöbb, ma jelentős földterülettel rendelkező sikeres vállalkozó, abban a kezdeti időszakban tudott birtokot szerezni és megalapozni a gazdaságát, amikor a rendszerváltás után olcsón lehetett földhöz jutni. A társadalmi és kulturális tőke jelentős szerepet játszott az önállósodásukban.³³ Az interjúkban úgy fogalmaztak, hogy jó időpontban ismerték fel a lehetőséget és a későbbiekben – a gazdasági körülmények változása folytán – mások már nem tudtak kedvező helyzetből indulni. Véleményük az volt, hogy ha valaki ma kezdene egy hasonló gazdaságépítésbe, egészen biztosan belebukna.

Mára azonban helyzetértékelésükben, valamiféle vállalkozói identitás megformálódása megy végbe. A gyarapodó gazdasági elit már nem hajlandó magára vonatkoztatni a lokális társadalom mércéit, érték és normarendjét. A velük készült interjúkban, visszatekintve sikerüket azzal magyarázzák, hogy termelőeszközt láttak a megszerzett földvagyonban, olyan anyagi potenciálnak tekintették, amellyel biztosítani tudták a megélhetésüket, ellentétben azokkal, akik felélték a kárpótlással juttatott javaikat. Ugyanakkor a föld értékének felismerése mellett egy másik fontos, ám a korábbi paraszti normákkal ellentétes gazdaság-szervezési eszközük a kockázatvállaló piaci magatartásuk. Megítélésük szerint, akik nem

---

³² *Walter D. Connor* 1991. 29.

³³ *Kuczi és Lengyel* 1995. 105.

vállalták a kihívásokat, kitértek a kockázatvállalás elől és sem munkaerőcsökön, sem a munkához való viszonyukon nem tudtak, vagy nem akartak változtatni, azok jogosan kerülnek alacsonyabb társadalmi pozícióba. Lényegében kiszolgáltatottságuk okozói önmaguk. Az interjúkban több vállalkozó arra panaszkodott, hogy nem tudnak megbízható bérmunkásokat fogadni, mert lopnak, elszoktak a munkától, és ha valakit alkalmaznak, attól kell félniük, hogy tönkreteszi a nagy értékű gépeket a nemtörődömségével. Még egyszerű feladatokat sem lehet rájuk bízni, és amit keresnek, azt gyorsan elisszák.

A kilencvenes évektől a vállalkozók, eltávolodva az őket negatívan megítélő lokális társadalomtól, gyakran a helyi szinteket átlépve alakították ki a kapcsolati hálójukat. Ugyanakkor a vállalkozók nem feltétlenül élnek minden tekintetben másképp, mint a helyiek, csak néhány kérdésben hagyják teljesen figyelmen kívül a lokális elvárásokat kommunikáló csatornákat. Nem egyszerűen kiemelkedtek, hanem elkülönültek. Nincsenek ráutalva a helyiekre, de munkát is csak elvélve tudnak teremteni számukra. Ugyanakkor, szinte egy időben az elkülönülés létrejöttével, megindul egy ellentétes irányú folyamat is, amelynek lényege, hogy a vállalkozók lokális helyzetüket folyamatosan újra pozícionálják. A gazdaságok sikeressége és a kétség kívül megalapozott anyagi háttér révén tudnak új pozícióból kapcsolódni saját lokális közegükhöz. Így a vállalkozások egyik oldalukon a piaccal érintkeznek, a másikon folyamatos kontaktusban maradnak a társadalommal.³⁴

Napjainkra különösen azok a vállalkozók váltak sikeressé, akik cselekvő módon, kreatívan adaptálták a kollektív gazdálkodás során megszerzett ismereteiket. A mobilitás, a változásokhoz való gyors alkalmazkodás képessége, valamint a folyamatosan bővített tudás meghatározza a munkához való viszonyukat. Az új tudások, ismeretek megszerzése nem előfeltétele, hanem része a munkájuknak, az innovációs folyamat vejejárója.³⁵ Nem egyszerűen alkalmazkodni próbáltak, hanem újabb és újabb innovációs újításokkal igyekeztek kihasználni a piac igényeit. Az általam vizsgált térségben gyakoriak az olyan mezőgazdasági vállalkozások, amelyek tulajdonosai nem szocializáltak tradicionális gazdálkodói ismereteket, felmenőik között nem voltak gazdálkodók. Ugyanakkor arra is volt példa, hogy az interjú során megszólaló vállalkozó egy általa megkonstruált családi gazdálkodói múltat tekintett a saját gazdálkodása előképének, úgy, hogy valójában gazdálkodó elődeinek semmilyen viselkedési sémáját sem szocializálhatta, mert személyesen nem ismerte őket.

Mindez azt jelzi, hogy egyrészt folyamatosan zajlik a múlt újrakonstruálása, amelyben a hagyományos gazdálkodói tradíciók azon elemeinek forgalmazása megy végbe, amelyek illeszthetők az innovatív és jól alkalmazkodó vállalkozói presztízshez, sőt gyakran a térség hagyománykészletét is szabadon adaptálják

---

³⁴ Kuczai Tibor 2011. 4.

³⁵ Ugrin Emese – Varga Csaba 2007. 156.

saját céljaikra, például termékeik reklámozására használják fel.³⁶ Másrésztől tapasztalható a korábbi gazdasági stratégiákat alapvetően elutasító, azt csupán meghaladott formációnak tekintő gazdálkodói hozzáállás is. Ennél a vállalkozói magatartásnál gyakran a magát minden körülmények között feltaláló, az anyagi gyarapodást saját erőből megvalósító self-made man ideáltípusának követése a jellemző.³⁷ Itt az egyéni teljesítmény hangsúlyozása teljesen felülír bármilyen gazdálkodói múlttal való közösségvállalást.

Összegzésül

Szántó János a szekularizációs folyamatok vizsgálata kapcsán utal arra, hogy a társadalom érték és normarendjének átfőrdéséhez jelentős időre van szükség, mert szocializáció útján megy végbe.³⁸ Ezt az elgondolást alkalmazva a rendszerváltás során végbement folyamatokra a politikai és gazdasági átalakulás lényegesen megelőzte a társadalom érték és normarendjének változását. Az átalakulás lényegében azokkal a generációkkal teljesedett ki, amelyek már a szocializmus után születtek és csak az előző generációk szocializációs stratégiái alapján alkotnak képet a múlttól.

A 21. század elei lokális társadalmakban markánsan kirajzolódik a 20. században működő korábbi értékek és normák keveredése. A rendszerváltás óta eltelt húszéves rendeződési időszakban azok kerültek hátrányos helyzetbe, akik nem ismerték fel a földtulajdon birtoklásában rejlő lehetőséget, vagy a hagyományos paraszti modelleket követték. Azok a gazdálkodók, akik földtulajdonba fektettek, modern vállalkozói magatartással folyamatosan alkalmazkodtak, kihasználták az innovációban rejlő lehetőségeket, először a helyi társadalmakban jelentős elutasítással kellett szembenéznük, azonban napjainkra a konfliktushelyzetek megoldásában is az innovációs folyamat segíti a sikeres vállalkozókat, amelyek révén, mára a helyi társadalmak gazdálkodói elitjébe tartoznak. Így a konfliktushelyzetek feloldásában anyagi és társadalmi helyzetük segítségével pozicionáltak újra.

IRODALOM

Appadurai, Arjun

1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization.* Minneapolis

---

³⁶ *Hobsbawm, Eric* 1987. 127–198.

³⁷ *Csige András* 1999. 151–171.

³⁸ *Szántó János* 1998. 26–30.

- Béres Csaba – Süli-Zakar István*
1990 Bihar: Térbeli hátrányok – Társadalmi problémák. Debrecen – Berettyóújfalu
- Bíró A. Zoltán – Gagyi József – Oláh Sándor*
1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. Antropológiai Műhely 4. Bukarest
- Borsos Endre – Csíte András – Hella Ferenc – Kovács Róbert – Letenyei László*
1999 Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. In: Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. (Szerk.: Borsos Endre – Csíte András – Letenyei László) 17–48. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó
- Connor, Walter D.*
1991 The Rocky Road: Entrepreneurship in the Soviet Economy, 1986–89. In: The Culture of the Entrepreneurship. (Szerk.: Brigitte Berger) ICS Press. San Francisco, California
- Csíte András*
1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt-szocialista vidéki átalakulásban. In: Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. (Szerk.: Borsos Endre – Csíte András – Letenyei László) 151–172. MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó
- Farkasné Dr. Fekete Mária*
1999 A földhasználat és az agrárpolitika összefüggése az Európai Unióban. Angliai tapasztalatok. Mezőgazda, Budapest
- Gáspár László*
1998 Általános innovációelmélet. Dunaprint Kiadó, Budapest
- Grabher, Gernot – Stark, David*
1996 A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a poszt-szocialista átalakulás. Közgazdasági Szemle, 43 (9). 745–769.
- Giddens, Anthony*
1991 Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge, Polity Press
- Hobsbawm, Eric*
1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: Hagyomány és hagyományalkotás. (Szerk.: Hofer Tamás – Niedermüller Péter) 127–198. Budapest

- Kornai János*
 2005 Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. Közgazdasági Szemle, LII. december 907–936.
- Kovách Imre*
 1988 Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálat IX. Budapest.
- Kuczi Tibor*
 2000 Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest
 2011 Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Jelenkutató Alapítvány Budapest
- Kuczi Tibor – Makó Csaba*
 1996 Towards Industrial Districts? Small-Firm Networking in Hungary. Restructuring Networks in Post-Socialism. (Eds.: G.Grabher – D.Stark) 176–189. Oxford University Press, Oxford
- Lovas Kiss Antal*
 2006 Piaci túlélés- kisüzemi lavírozás. Studia Folkloristica et Ethnographica 49. Debrecen
 2011 A rendszerváltás után újjáalakuló termelői szerveződések Dél-Biharban. In: Tradicionális agrárközösségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). Tudományos konferencia előadásai. Eger, 2010. október 6–7. Acta Academiae Agriensis Nova Series Tom. XXXVIII. Sectio Historiae. (Szerk.: Petercsák Tivadar) 211–229. Eger
- Paládi-Kovács Attila*
 1977 Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában. Népi Kultúra- Népi Társadalom X. 103–137.
- Polányi Károly*
 2004 [1944] A nagy átalakulás. Napvilág Kiadó, Budapest
- Robertson, Roland*
 1992 Globalization. Social Theory and Global Culture. London.
 1995 „Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity.” In: Global Modernities. (Eds.: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R.) 25–44. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi
- Silverman, Sydel*
 1983 A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. Ethnographia 94 (1): 89–105.

- Schumpeter, Joseph Alois*
1934 The Theory of Economic Development. Harvard University Press, Cambridge
- Szántó János*
1998 Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Új mandátum, Budapest
- Szelényi Iván*
1988 (1992) Socialist Entrepreneurs. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. (Magyar nyelven: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó)
- Ugrin Emese – Varga Csaba*
2007 Új állam- és demokráciaelmélet. Századvég Kiadó, Budapest
- Walton, Richard E. – Dutton, John M.*
1969 The Management of Interdepartmental Conflict: A Model and Review. Administrative Science Quarterly Vol. 14, No. 1 Mar. 73–84.
- Wolf Eric R.*
1966 Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. In: The Social Anthropology of Complex Societies. (Ed.: Banton, Michael) ASA Monograph 4. 1–20. Tavistock Publications, London